

քաճանային ներկայ գտնուել այս ժողովրդին, փողովրդեան միջանի անկողնասեր և հասկացող անձանց երեսփոխանի այս տեսակ առաջարկութիւնը մի բողոքական հարկադրեց մտածել, որովհետեւ պետութեան օրէնքը այն անձին միայն չեն թողարկում ժողովրդում ներկայ գտնուելու, որի համար յատկապէս կազմուած է ժողովը, բայց երեսփոխանի հրահրի նպատակն էր իւր հաշուառնութիւնը և միջանի եկեղեցական շինութեան վերահսկողութեան վերայ խորհելու Արթ. հայրը իւր իշխանութեան հրամանին հնազանդ գտնուելով, մի համառօտ առնադրանքով հասկացրեց ժողովին իւր նշանակութիւնը, միանգամայն ի սէր և ի միաբանութիւն յորդորեց նոցա, բացատրեց, որ ժողովը իր անհատականութեամբ անհատական չէ, այլ ժողովրդի անհատական է և ոչինչ նշանակութիւն չունի, և սոցա միմանցից չլսեցէր է բաժանել թէ ազգային և թէ եկեղեցական գործերի և խնդիրների վերաբերութեամբ: Արթ. հօր իմաստովեց խօսքերը իրենց վերայ դրուեցին բարձր ու շարժութիւնը և շատերը խոստովանեցան, որ նորա խօսքերը արդարեայ էին Արտեմ հաշուառնութիւնը: Յարգող երեսփոխանը անհարկ մի վարձատրող դրօշակ երեսփոխանի ի լուր ամենի կարգաւ համառօտ հաշուեցուցակ եկեղեցական մուտքի և ելքի 1873 թ. օրոյ վերջը պ. երեսփոխանը ցոյց տուեց, թէ 1873 թուականի չըջանուել եկեղեցին արդեւ նախարար է մտորանքով վաճառմանը 1882 թուոյ 25 կոպէկ, զանազան ազգիւններէ 260 ռուբլի 92 1/2 կ. և ծախել է 1566 ռ. 20 կ. և Այս ծախսը մէջ նշանակող դրամներն էին Արտեմի Առաջնորդին տուած անդադրարար 250 ռուբլի, լուսարարի ուսմանը 100 ռ., ծխական դպրոցներին առածը 405 ռ., 50 կ. 52 փութ մուրաւանդ արծեւ 1092 ռ. թափելով վարձը 151 ռ., 12 1/2 կ. ծախելով արտաւարող դրամը վաճառելու համար 407 ռուբ. 25 1/2 կոպ. իսկ մնացեալը աննշան ու մշտական ծախսեր էին: Բոլոր այդ ծախսերը նախաւոր մուտքի 1874 թուին մնում էր արդեւ 376 ռ., 97 1/2 կ. Թէպէտ ժողովրդեան կողմից միջանի աննշան հարցեր արեցին երեսփոխանին այս հարցի վերայ, բայց առանց հետաքննելու թողեցին, և յայտնելով իւրենց բաւականութեամբ, ստորագրեցին նորա հաշուառնութիւնը, որ արժանապատիւ. հայրն ևս իւր ներկայութիւնը ստորագրեց, և ժողովը վերջացաւ:

Գարգոյ երեսփոխանի հաշուառնութիւնը շարժառիթ եղաւ ինձ իմ համագործակցի ու զարթոյնող դարձուցանել իմ յետագայ վարդմանը և սրտմանը վերայ:

1. Իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ երեսփոխան ուրիշ իրեն հաւատարմի և յուսով անձն ժողովը ժողովը յատկապէս հաւատարմի է եկեղեցին բոլոր դրամներով ու գործերով, պէտք է ունենայ մի այլ անձն օգնական կամ կանոնադատ դարձնող ընտրուած ժողովրդի կողմից: Խոստանալով, մանաւանդ Արտեմի հաշուառնութեան, եկեղեցական երեսփոխանները վաճառականներ լինելով իրենց ստեղծարար գործերով:

պիտանել համար էր, որ մեր աճաղին երկրագործները իր եղբիւրներին վրայ պահող ստորերկրայ աճաղին գողնէր քաղցածութիւնից յանկարծ փախարարի 23 ին թիւ Թիֆլիսի իր եղբիւրները, ցնցեց, դրնդեց իր ծանր բեռը, նրա շարժումը վաճառքի փողոցի մէջէն Ալեքիսանդրի փողոցը և այնտեղ մինչև Բաղլաւաւարայի փողոցը յաւան թիֆլիսի հասցեայ... և այդ երեք փողոցները ուժգին հարուածներէ նրանց մէջտեղերում գտնուած փողոցներն ու անտէրը քիչ էր մնացել, որ աւելաւ ու միջանց գաղտնային... և թէ մի րաբի մարդիկ այն քաղցած գողնէին կրծանիլը չընտանաւային... բայց էլ ինչ, սրբելը, համարութիւնը ձեռքի մի թողնէր... և ան ձեռ հաւատարմութիւնը, որ կը գտնուէր նա և ձեռ համար բարի մարդիկ... որոնք ձեռ կը իրարարարին ձեռ նախկին ուսմանը և անու զանազան հետ արած կատակ ու հանակ... և ձայ բանաստեղծների վերին ու համարումներն իր աղին, «Գողնող» անող ծաղր ու ծանակ... տեսէր դուք, լաւ տեսէր, պարաններ, մեծապատիւ ուսուցիչներ, թէ վատահոլութիւնը ինչ երեկի յեղափոխութիւններ է անում մինչև անդամ և դրամանութեան մէջ այժման ժամանակ, որ կարելի է լինում մի քանի մարեր, այն ևս մարդիկ, ստեղծող տրեւից, կոպիտ հետեղութիւն անելով Գաղաթ թափելով և միմեկից, խախտուելով և միմեկից, իրարմիտութիւնը միմեկից անուշակ զոտերով զմայնելով... Այդ գեղեցիկ առաքելութեան անհատականութեան — օրինակ թող լինի ձեռ համար, պարաններ, հայկաբաններ, պարան Բաֆֆիի տան հատոր, լինելով մանաւանդ նրա առաջին հատորի, բանաստեղծութիւններ, որոյ ընթերցանութեանը կարող էր նուիրել զօրք ձեռ այս քանի ամառը:

Երբեք մի քանի ամիս ժամանակաւ քաղաքային և քաղաքային, յանձնելով իւրենց պաշտօնը ու և կամենում են և ում հաւատում են իւրեանց և այս յետին պատահականաւ չըլինելով ժողովրդեան և հողերի իշխանութեան առաջն, չէ կարող եկեղեցական գործերի մէջ ընտրուած անձին փոխանակել, և եթէ անախտ ձեռնադրանք պատահին և եկեղեցական դուրսաց կամ գողնել, այն ժամանակ պատահականաւ ու կը լինին, այս հարցը կը լինի ինքն ինքն Արտեմի հաշուառնութիւնը:

2. Իւրաքանչիւր երեսփոխանի հաշիւներ պէտք է ենթարկուին իւրեւ արդարեւ և եկեղեցական գործ ոչ միայն ծխական ժողովրդոյ, այլ և ծխական քաճանային զոտաւոր վերահսկողութեան, իսկ եթէ մինչև ցայժմ հողերականութիւնը անշատուած է ազգային գործերի մէջ մանապէս և իւր դատողութիւնն ու միտքը յայտնելու, և ժողովրդը նորան մի օտար արարած է համարել և իւրեւ գրկուած այն իրաւունքից, որպէս ինքն ունի, այս կարծիքը և համարումը առողջ դատողութեան ծնունդ է, թող ընթերցողներս ևս քննեն լաւապէս:

3. Իւրաքանչիւր երեսփոխանի ամենատեսակ եկեղեցական մուրից և ծախսը հաշիւներն կարգ ու կանոնով ճանդարձնողք վերահսկողութեան համար պէտք է նախընթացաբար ընտրուեն ժողովրդի միջից պատգամաւորներ 3 կամ 4 հաշուառն անձներ և հողեր իշխանութեան կողմից ևս մի կամ երկու անձն, որոց պարտաւորութիւնը լինի մանրամասնարար լինելու բոլոր մուրից և ծախսը յօդուածները, զանազան վաճառած և կուստ մուրի հաշիւները, և այսպէս հաշիւը իւրենց վարձատրութեամբ ընտրուած ժողովրդի վերահսկողութեան ներկայութեամբ երեսփոխանի և ոչ թէ մի փութ մէջ միայն կարգաւ, իսկ և ստորագրել և երեսփոխանայ հաշիւներին վերահսկողութեան համար ժողովրդին հարկադրելու և լինի կամ հաւատարմութեան գրգռել և կամ հողերականութիւնից ու ժողովրդից ընտրած յանձնաժողովը անդամները, նախապէս կարգաւ անուանական ցուցակ հրապարակ անձանց, իսկ եթէ մինչև այսօր այսպէս չէ կատարուել եկեղեցական հաշիւը վերահսկողութիւնը, կը լինի այս հարցի վերջը իմ հայադրանքը և դիտարարուէ հողեր իշխանութեանը, որով լինի իրանց ներքոյ են եկեղեցիներ իւրենց կայքերի և գոյքերի հետ:

4. Իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ տարեկան մուտքի հաշիւները ժողովրդից մեծ մասին անհատաւոր և անմատչելի բան են համարում, դուք չե՞ք շատերն էլ չեն հրապարակ վերահսկողութեան այն հաշիւներին, վստայող բոլոր վիճակի եկեղեցական հաշիւները ընդհանուր տեղեկութեան համար հարկաւոր է համառօտապէս հրատարակել հայկական քաղցրները միջոցաւ:

Իմ նկատողութիւնը գրելով ևս խնդրում եմ բոլոր իմ համագործակցներին, մանաւանդ Արտեմի հաշիւները երազներով, մտածել, հողաւ և բարեբեր իրենց տարաւոր վիճակը, որ խոչընդոտ է ազգային բարութիւնն և յաւատարմութեան մի քանի ամիս ժամանակաւ քաղաքային և քաղաքային, յանձնելով իւրենց պաշտօնը ու և կամենում են և ում հաւատում են իւրեանց և այս յետին պատահականաւ չըլինելով ժողովրդեան և հողերի իշխանութեան առաջն, չէ կարող եկեղեցական գործերի մէջ ընտրուած անձին փոխանակել, և եթէ անախտ ձեռնադրանք պատահին և եկեղեցական դուրսաց կամ գողնել, այն ժամանակ պատահականաւ ու կը լինին, այս հարցը կը լինի ինքն ինքն Արտեմի հաշուառնութիւնը:

Վարդապետ, և սուղաժամ վարդապետ իմ գրելը, խոստանում եմ միանշանակ ձեռն առնել այլ հարկաւոր բաների վերայ խօսելու:

Խ. Ա. Գ.

Հին — ՆԱԽԻՋԵԱՆ

[Թիֆլիսի «ՄԵԳՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» 1884թ.]

Այս նամակաւ, յարգող խմբագիր, կամենում եմ քանի մի խօսք ասել տեղւոյս արհեստաւոր դասի դրութեան վերայ:

Նախիջևանի արհեստաւորները գտնուում են դեռ ևս նահապետական անհասկանալի տարրում գրութեան մէջ. ու լինի թէ շատ տարիներ չեն անում ևս նախքան քաղցր քնով, վստի զի չ'կայ նոյն մէջ այն ձգտումը, որ միջին հրաւիրէ ժամանակի պահանջները համաձայն. փորձ փորձելու առաջարկել իշխանութեան հետ անհատաւոր նոր ձեռ իշխանութեան կարգաւ և աշխատել նմանապէս փոքրիշատէ իւր կարածը նորան, այդպիսի առաջարկութիւնից յետոյ անհատաւոր կատանաւոր պիտի մի պատուական մէջ բան չունենա, հաստ ու բարակ մի գին ա, վայ բարակ մանուշեմ, ո՞վ ա հարցնում, մի թիքա հայ ա էլի, փոքր բլի, որ չունենա, ու թէ հնու լինան փեղից առաւել պիտի բռնուներին հանդիպեցող, լաւ կանես, որ բոլորովին բերանդ փակ պահես, թէ չէ հայհոյանքներ ու անձնքներ է, որ հետոյ տուն կտանես:

Այդ միջոցն անտարբեր դրութեան դեհ են գտնուած և միւս բոլոր արհեստաւորները. ինչպէս օրինակ գերձակը, հիւսնը, կաշուագործը, մաշկագործը, կուսաները, չիւսաները, չիւսանողները, որմիտղիւրը և այլն:

Նորա չէ հետեւելով նորանոր հմուտութեանց իրանց արհեստների մէջ, անհատաւոր կամ մի օր պիտի է, որ անկարող լինին շարունակել իրենց պարտաւորումը, ու տեղի տալով այլը, զբոսնելու պէտք է իւրենց օրական ապրուստը հայթհայթելու: Այս երեւոյթը փորք առ փորք շարունակել կիրարկում անում է արդէն իւր աղբիցում թիւնը. ինչպէս և փորձով տեսնուեցան: Սուրբ ինչպէս երբեք տարի առաջ գերձակները միջին տեսնելով, որ իւր ներկայ դրութիւնը միջին տեսնելով, փորձ փորձելով մի կարի մեքենայ բերել. կարճ միջոցում բոլոր գերձակները պարտաւոր մնացին, պատճառ. մեքենան գրաւեց ժողովրդի ուշադրութիւնը ևս ինքն: Հետեւեցին էր շատ անհատաւոր այն ժամանակ մնացեալ գերձակները յուսահատութեամբ, ևս տեսած եմ,

թէ ինչպէս մի գերձակի աշխատելու վերջացելով գործը տալիս է վարպետին, իսկ սա զայնանպաղ ու դարձնելով նորան գործը, տեսած է ապա տեսնում ապ, որ բան չէ կայ, կարածը քանդելու ու կարելի էլ, բայց անհատը չմնաց թէ պարտաւոր է, անք քեզ միայն, հոգեւ էլ երկիր իրենի, պարտաւոր ձեռն կու տալով վերջնաւոր ուր ա գնալու, չեմ գիտում, անարժէք ա իմացել, որ մարդ մայիցն էլ փող ուսով... ա՜յ Ա..... քու վերջ կտորուի հոգեւ, հոգեւ էլ բան իրենի, որ դուս արի...»

Այսպիսի մի ելք վայ թէ ուշ ըստ պատում է և մնացեալ բոլոր արհեստաւորներին, մինչ դեռ նոցա տուն աչքով են նայում իրանց գործին ու ապագայի վերայ միտք ածելը զանազան է, բայց տակաւին նոցանից և ոչ միջին չէ վստահանում մի համարձակ քայլ անել, ինչպէս փորձելով այդ փորձելով ու չիւսանալու: Գերձակի օրինակին մի փոքր յետոյ հետեւեցին նորա արհեստակիր վարկը հողը, բայց և զեղարք բերելով կարի մեքենայը. այսպիսով միջինում առաջնայն հետ, սկսան ձեռք բերել իրենց նախկին վարկը ու նշանակութիւնը:

Արհեստների դարձեցան ու յառաջ գնացելով իրանի կողմէն համեմատելով նախիջևանի իւր նման քանի մի քաղաքների, ինչպէս օրինակ Ալեքսանդրապոլում, Ախալցխայում, Կանսնից, որ յետին տեղին է բռնում նա: Անհոյ, զիցուք, մաշկագործութիւնը ու կաշուագործութիւնն ու տեսնելով, թէ ինչ կատարելագործութեան են հասած նոցա Նախիջևանում, Ալեքսանդրապոլում ու Ախալցխայում: Անհատաւորները կանսնեց, որ Սկսանալուց ու Ախալցխայի կղերականների Նախիջևանին Աստուծոյ ապաշխար կարող է հասնուել այն ուրախել իրենց թիւնը, որ անդիւն ու նեցած Ախալցխայում, մի կաշուագործ, ինչպէս շատերի բերանից լսում է, ներկայացնելով Վիեննայի աշխարհահամագումարում իւր պարտաւոր կաշին, արժանաւորում է պարգևի. իսկ Նախիջևանից, ևս կատարում եմ, զի մի օրեւ Վիեննայի անունն անգամ լսած չը լինին, գալով Ալեքսանդրապոլում այսօրեւ միայն կանսնեց, որ իւրաքանչիւր տալիս մեծ քանակութեամբ մաշկեղէն է դուրս գնում այն տեղից զէպի իւր շքեղ պիւրկերը, մանաւանդ Տիֆլիս, ուր նա առաջին տեղին է բռնում թէ տեղական ու թէ Ախալցխայէն և կամ մաշկեղէնների մէջ: Նոյնը կարելի է ասել և մնացեալ բոլոր արհեստների վարպետութեամբ: Վերջապէս ինչ...

չով է պարծենում Նախիջևանի մեքենայ գիտնել—նրբիւր ընթերցող, նա առաջ փոխ պարծենում է իւր խորին տղիտուութեամբ ու անտարբերութեամբ: Այսուհետեւ կարող եմ նոցա յարգել, որ նախիջևանի արհեստաւոր եղբայր մի բան յայտնաբերեց իրան և թէ ոչ մեծամեծ, գէթ վերջիլը կը կու քաղաքների հետ:

Մ. Տէր Մարգարեանց.

«Մշակ» № 13 կիսամյակում կարդացելով 1. թ. ստորագրութեամբ մի նամակ, որով պարտաւոր եմ լինում ցրելու «Մշակ» 13 համարում հրատարակած լուրը, թէ Մարտիանս ուսումնարանի վարպետները հարգողութեամբ ժամանակ սպասելու չորսը հայտնել: Խմբագրութիւնը հարկաւորութեամբ չունի ամեն լուրի համար զիսկաւ այս կամ այն անձին, ինչպէս խորհուրդ է առնել պ. 1. թ. մանաւանդ երբ հաւաքել է նորա ստորագրութեան մասին, ինչպէս պատահեցաւ Մարտիանս ուսումնարանի վարպետներին մասին և ուրախ է. որ նորա նկատուածը արդեւ առաջացրեց, որովհետեւ զեղարք վարպետները զգալով իւր սխալը ուղղեց այն: Թիֆլիս պ. 1. թ. որ զայնոր վարպետութեան կողմից խօսում է, միջոցաւ չէ իսկ ինչ վարպետութեան Մեքենայի կազմութեան ուղղութեան (և ոչ ուղղութեան) խորհուրդին, որ հարցնում է մեծ, պարսն 1. թ. աւելորդ չե՞ր համարում ասելու, որ խմբագրութեան խորհուրդն է հարուածել ամեն հատարական արհեստ և վարպետները ամեն տեղ, թէ հողագործաց անխիղճութեամբ ու տղիտուութեամբ և թէ ուսուցիչ և տեսուչների կողմ ու կողմից և անկողն վարպետներին զարգացնելու, որովհետեւ հատարական արհեստները հետ կային կային: Այս այս է մեծ, և պատուել պ. 1. թ. խմբագրութեան խորհուրդը Պարոն 1. թ. ինչպէս այսօր, իսկ եթէ Մարտիանս ուսումնարանի վարպետներն անհոգեւոր կը զգա, խմբագրութեան ունի փառաւոր ցոյց տալու:

Մեծ, Պ. Մ. Գործընկերները հարգողում է միջոցաւ իրանց արհեստաւոր ամիս 27ին համաձայն ցանկով իրան ընտանեաց հանդուգեալ Մ. Տ. Չորսընկերները մարմինը Թիֆլիսից հասել է Բաղու, ուր մեծ հանդեսով ի ներկայութեան խոստ բաղուի իրան յանձնարարաւ հատարակ զօր զիցուք Մարտիանս ընթերցողութեան նախադա՜մն. պ. Պարոն Գաղաթիւն Միջոց—Թիֆլիսից խորհուրդներով իւր ընթերցողաց հետ, առանձին յայտարարութեամբ հրապարակում է ժողովրդեան յարգելու հանդուգեղ յիշատակը, որ ամենին յարգելի էր, ամենին սիրելի էր: Մեքենայի կարող, առաջ է յիշու պարտը, սակ, որ հանդուգեալ լինել անխիղճ և առանց վարպետների, միայն համարակալութեան և վստահութեան հետ ունի, որ նա ձայ էր բոլոր հողով: Ազգ, կրօն և լիցու. սոքա էին թագաւորում նորա սրտի վրայ:

Վալ, զի իւր անհոգեւոր և հողեր կատարելութեան զանազան պէտք այդ իրանց մատանները զիսկաւ ժամանակ ուշադրութեանները զիսկաւ արտաւոր զարծած լինելով աւելի հայկաբանութեան կանոններին... և հայկական այդ ճշգրիտ ձեռները... շատ անգամ (ի հարկէ յաւանդելով, միանալով համար, մեքենայ երկրի յետանքը) ենթարկուել են մոռացութեան արտաւոր... և 5144 ռ. 474 ռ. 120 ռ. և այդպիսով մանր խոսք գրութեան իրանց ևս միտքը քրդու (մեծ ծախսերը մոռացած չէ, միամիտ լինել պ. պ. հաշուառններին): Դատարարում էլ մոռացութեան հետեւանքներ են և այն՝ որ շատ հաղաթար և հարկաւոր գուժարկներ մի քանի տարի վերջն մուտք են եկել և կամ, չիմի, կը զարկն 5—6 տարի լինող... այդ միջոցն բան է երբ էլ որ լինի փող տուն կրման... (տակարար համար լինի խօսք լինի):—Բայց և մեզ ինչ հոգ է ընդհատած բարի տայ և սուր յիշողութիւն թէ և իրաւականներ, թէ զանազաններ, և տեղը բարի տայ թէ հողագործութեան թէ Դիւրի Վիլհելմ-Տէլին և նրանից ուսումնարանի փողով գնում, բայց հողագործութեան տուն տարած չիցու օրինակներ... կամ այլը ինչ գործն է...

Թ. Ս. Ս. Ս.
